

ABDUKAMOL ABDUJALILOV,

*Alisher Navoiy nomidagi*

*Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti magistranti*

## FOLKLORDA MOTIV TUSHUNCHASI

**Annotatsiya:** Maqolada xalq og'zaki ijodining ertak janridagi motiv kategoriyasi, uning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida fikr yuritiladi.

**Kalit so'zlar:** folklor, ertak, motiv tushunchasi, motifema, motiv, allomotiv, ramz, timsol va obraz, syujet.

**Аннотация:** В статье рассматривается категория мотивов в жанре сказка устного народного творчества и его особенности.

**Ключевые слова:** фольклор, сказка, понятие мотива, мотивема, мотив, алломотив, символ и образ, сюжет.

**Resume:** The article examines the category of motives in the genre of folklore, its features.

**Key words:** folklore, fairy tale, concept of motive, motif, motive, allomotive, symbol, plot.

Xalq og'zaki ijodi namunalari qaysi tur yoki janrda bo'lishidan qat'iy nazar, bo'lak va butun – butun va bo'lak munosabatlari asosiga qurilgandir. Shunga ko'ra, biror folklor namunasining umumiy syujetini “butun” deb olsak, uning tarkibidagi motiv “butun”ni tashkil qilishga xizmat qiluvchi “bo'lak” sifatida namoyon bo'ladi. Yoki boshqacha aytganda, “folklor olami motivlar orqali ifoda etiladigan cheksiz ammo, oxir-oqibat, tizimlashtirish va hisobga olish uchun qulay bo'lgan motivlar to'plamidan iborat” [8,142].

Ilmiy-nazariy manbalarda, adabiyotshunoslik lug'atlarida motiv atamasiga berilgan izohlar turli-tuman. Ularning ayrimlari bir-birini to'ldirishga xizmat qilsa, ayrimlari qarama-qarshi mazmun ifodalaydi. Har bir fan motiv tushunchasiga o'z doirasidan kelib chiqib munosabatda bo'ladi. Shu boisdan motivning atama sifatidagi ba'zi izohlari bilan tanishib o'tishni lozim topdik.

**Motiv** (fransuzcha “motif”, lotincha “moveo” – harakatlanuvchi) – ko'p ma'noli tushuncha.

**Motiv. Molekulyar biologiyada** – DNKdagi nukleotid yoki oqsillardagi aminokislotalarning ma'lum bir ketma-ketligi; **Psixologiyada** – inson xatti-harakatlarini boshqaruvchi, uning yo'nalishini, uyushganligini, faolligini hamda barqarorligini belgilaydigan ruhiy-fiziologik va dinamik jarayondir; **Amaliy san'at turlarida** – rasm chizishda, kashtachilik yoki zardo'zlikda doimo ishlatiladigan kompozitsiyaning ajralmas qismi; **Musiqada** – musiqaning eng sodda ritmik birligi. **Adabiyotshunoslik terminlarining izohli lug'atlarida** – 1. Syujet tarkibidagi halqalardan biri (g'ayritabiyy tug'ilish, qahramonlik uyqusiga ketish kabi); 2. Asarning asosiy mavzui va g'oyasini to'ldirishga xizmat qiluvchi qo'shimcha mavzu yoki g'oyaviy liniya [13,190–191]. “...motiv termini turlicha ma'nolarda qo'llanadi. Jumladan, voqe'aband asarlarda motiv syujet sxemasi (mas., qahramon bandi etiladi, unga biron-bir qiz yordam beradi) yoki biron-bir narsa (mas., ko'zgu, tumor), holat (mas., tush ko'rish, o'zini tanitmay yurish), obraz (mas., do'st, raqib) kabi qator ko'rinishlarda voqe bo'ladi. Motivga xos muhim jihatlaridan biri muayyan turg'unlikka egalikdir. Ya'ni motivlar yarim tayyor holda olinadi: mavjud motivlar aynan emas, o'zak saqlab qolingani

holda yozuvchining badiiy fantaziya imkoniyati va ijodiy niyatidan kelib chiqib turli variantlarda talqin etiladi” [19,180].

Ushbu ta’riflar motiv tushunchasini qaysidir ma’noda ifodalay olsa-da, folklorshunoslik va adabiyotshunoslikning motiv atamasiga nisbatan qarashlarida farq mavjud.

Rus adabiyotshunoslaridan biri V.B.Shklovskiy motivni mavzu bilan bog’lab, “Motivni asar mavzusi bilan belgilash kerak” [14,27], deydi. B.V.Tomashevskiy esa motivni shunday izohlaydi: “Mavzu tushunchasi bu – yig’indi tushuncha, u asardagi barcha materiallarni birlashtirib tura-di. Asardagi har bir bo’limning o’z mavzusi bor, o’sha mavzularni bo’laklab o’rganib boraverib, bo’linmaydigan qismigacha yetib boramiz. “Kech tushdi”, “Raskolnikov kampirni o’ldirdi”, “Qahramon o’ldi”, “Maktub keldi” va h.k. Asarning endi bo’linmaydigan qismidagi mavzu motiv deyiladi. Mohiyatan, har bitta jumlaning o’z motivi bor” [10,334].

Motivni folklor asarlari syujetining juda muhim elementi sifatida qayd etgan dastlabki olimlar sifatida A.N.Veselovskiy, J.J.Frezer V.Y.Propp, K.Levi-Stros, A.Dandes, A.N.Samoylovich, V.M.Jirmunskiy, Y.M.Meletinskiy, V.P.Anikinlarni sanash mumkin.

A.N.Veselovskiy o’zining “Tarixiy poetika” asarida: “Motiv syujetni tashkil qiluvchi asosiy mavzu (*ota va o’g’il o’rtasidagi kurash bir qator epik syujetlarning asosiy motivdir*), syujetga yoki uning muhim qismiga hayot beradigan vositalarning bir turi (*transformatsiyalar, qahramonliklar*), nihoyat, syujetning elementi sifatida matnda aniq vazifani amalga oshiruvchi sxema ko’rinishida harakat qiluvchi asosiy unsurdir. U syujet tarkibida ma’noviy jihatdan boshqa bo’laklarga ajral-maydi” [3,213], deya bu boradagi nazariy asosni yaratib berdi.

Jahon folklorshunosligiga o’zining “Sehrli ertaklar morfologiyasi”, “Sehrli ertaklarning tarixiy ildizlari” kabi fundamental ilmiy-nazariy asarlari ila ulkan hissa qo’shgan rus folklorshunosi V.Ya.Propp motiv borasida A.N.Veselovskiyning “motiv syujet tarkibida ma’noviy jihatdan boshqa bo’laklarga ajralmaydi” degan fikrini qisman inkor qilib, “Motivni faqat syujet tizimi-da, syujetni esa syujetlar qiyosida tadqiq etish mumkin” [6,8], degan mulohazani bildiradi. Fikri-ni isbotlash uchun quyidagi misolni keltirib o’tadi: **“Shohning qizini Kashshey o’g’irlaydi”**. “Biz ushbu misolni motiv sifatida oladigan bo’lsak, uni ma’noviy jihatdan bir qancha qismlarga bo’lib tashlashimiz mumkin. “Shoh”ning o’rniga “savdogar”ni, “qiz”ning o’rniga biror “sehrli buyum”ni, “Kashshey”ning o’rniga “jodugar kampir”ni hamda “o’g’irlash”ning o’rniga “nayrang bilan qo’lga kiritish”ni qo’yishimiz mumkin” [6,37]...

Ertaklar morfologiyasining ayrim qoidalarini ishlab chiqish va aniqlashtirish bilan shug’illan-gan ingliz olimi A.Dandes struktura (*tuzilish*) va syujetlarni tasniflashda motiv kategoriyasini aniq belgilab olish zarurligini aytib, uni ikkita – motifema va allomotiv holida ko’rib chiqish zarur dey-di. Uning fikricha, motifema – syujetga olib kirish uchun tayyor xomashyo, allomotiv esa uning matndagi ko’rinishi, o’ziga xos matnli realizatsiyasi (*amalga oshirilishi*)dir.

Yana bir rus folklorshunosi B.N.Putilov “Motiv syujetning mag’zidir” [8,142], deya ta’kid-laydi va quyidagilarni aytib o’tadi: “Motivni subyekt – harakat (*holat*) kombinatsiyasi sifatida qis-qacha ifodalash mumkin. U nisbiy mustaqillikka ega, chunki u xususiy ma’nolarini o’z ichiga oladi va u turli xil syujetlar va hattoki turli janrlarda allomotivlar ko’rinishida amalga oshirilishi mumkin. Shu bilan birga, motiv to’liq izolyasiya (*yakkalab qo’yish*) qilinmaydi, u boshqa mo-tivlarga semantik va konstruktiv jihatdan mos keladi” [8,142]. Bu fikrlari bilan u o’zidan oldingi olimlarning qarashlarini yanada rivojlantirdi.

O’zbek adabiyotshunosligi va folklorshunosligidagi motiv haqidagi fikrlar ham jahon adabiy-otshunosligidagi qarashlar bilan uyg’unlik kasb etadi. M.Afzalov o’zbek xalq ertaklarini tasniflar ekan, ayrim motivlar haqida umumiy fikrlarini bildirib o’tadi [1,18]. G’.Jalolov esa “O’zbek xalq ertaklari poetikasi” asarida ertaklardagi motiv va obrazlar masalasiga alohida fasl ajratib, safar, tush, qiyofani o’zgartirish, uydan haydalish kabi bir qancha motivlarini alohida-alohida izohlay-

di [4,21]. X.Egamov ertakchilik an'analari aloqalari bilan bog'liq tadqiqotida motiv va syujet, ko'chib yuruvchi motivlar hamda syujetlar muammosini o'rgangan [15,7].

Yana bir folklorshunos olim J.Eshonqul "O'zbek folklorida tush motivi va uning badiiy talqinlari" nomli disertasiyasida tushni o'rganarkan, motiv tushunchasiga ham alohida to'xtalib o'tadi [17,9]. Yosh olim Sh.Nazarova o'z tadqiqotlarida o'zbek xalq sehrli ertaklaridagi shart-sinov motivlarining genezisi va poetikasi borasida izlanishlar olib borgan [5,22].

Qolaversa, turli yillarda folklor bo'yicha ilmiy ishlar qilgan H.Zarif, M.Saidov [9,30], K.Imomov, J.Yusupov [18,26], M.Jo'rayev, T.Sobitova, Sh.Turdimov [11,37], J.Eshonqul kabi o'zbek olimlari syujet va motiv munosabatlariga o'z tadqiqotlari doirasida u yoki bu darajada to'xtalib o'tganlar.

Yuqorida sanab o'tilgan adabiyotshunos va folklorshunos olimlarning fikrlarini o'rganib chiqish asnosida, shunday xulosa qilish mumkin:

***Yozma adabiyotda** syujetni bunyod etuvchi kuch – g'oya; shu syujet ichida harakat qiluvchi xarakter (obraz)larning munosabatlaridir. Motiv – asarning asosiy mavzusi va g'oyasini to'ldirishga xizmat qiladigan qo'shimcha vosita.*

***Folklor asarlarida** esa motiv birlamchi hamda syujet to'laligicha motivlar kombinatsiyasidan tashkil topadi. Shu bois folklordagi motivning o'rnini va xususiyatlarini tadqiq qilishda folklor asarlarining o'ziga xos xususiyatlari va tabiatidan kelib chiqqan holda munosabat bildirish to'g'ri bo'ladi.*

Biz ushbu maqolamizda "motiv nima?", "uning qanday tovlanishlari va o'ziga xosliklari bor?", degan savolarga javob topishga harakat qilib ko'rdik.

Dunyodagi barcha narsa avvaldan oxirga, kichikdan kattaga, bir holatdan boshqa holatga evrilib borgan kabi inson butunni bilish uchun uni yuzaga keltiruvchi qismlarni bilishi [16.71], umumiylik haqida xulosa qilishdan oldin xususiylikni anglashi lozim. Shundagina u zarrada butun koinotni ko'radi, avvalboshda mutlaq qarama-qarshi bo'lib tuyilgan narsalar aslida to'liq bir-biriga uyg'unligini, (qarama-qarshilikning o'zi uyg'unlik ekanini) his qiladi.

Biror tushunchani fundamental tadqiq qilishni istagan olim esa, xohlasin-xohlamasin – boshqa fanning metod va tadqiqot usullariga tayanadi. Bir fan doirasidagina ish ko'rish fikr va mulohazalarning biryoqlama va sayoz bo'lishiga olib keladi. Shu nuqtai nazardan biz motiv kategoriyasining "asl o'zagi", "to'xtosiz o'zgarib turishi" hamda "cheksiz vaziyat va holatlarni yaratishi" kabi jihatlarini kengroq tadqiq qilish maqsadida tilshunoslik sohasidagi ayrim terminlarga murojaat qilishni lozim topdik. Zero, motiv ham avvalo, so'z yoki so'zlar birikmasidan, so'zlar esa o'zak va qo'shimchalardan, ular o'z navbatida tovushlardan tashkil topgandir.

Tilshunoslikda so'zning o'zak qismiga qo'shilib, undan butunlay boshqa bir yangi so'z yasovchi yoki shakl hosil qiluvchi qo'shimchalarni o'rganuvchi bo'lim **morfemika** deb ataladi. Unda qo'shimchalarning turli holat va xususiyatlarini ifodalash uchun bir qancha atamalardan foydalaniladi. Jumladan:

**Morfema** – yunoncha "morf" shakl, degani bo'lib, morfema qo'shimchaning tafakkurdagi obrazli holatidir. U asosan qolip vazifasini bajaradi. Bu qolipga barcha qo'shimchalar lug'at sifatida joylangan bo'ladi;

**Morfem** – bu qo'shimchaning aynan o'zi. U so'zga qo'shilib, yangi so'z yasashi, yoki lug'aviy shakl hosil qilishi mumkin. Biroq u hali turg'un holatdadir (*misol uchun, paxta + kor = paxtakor; yoki paxta + ni = paxtani*). Bu o'rinda birinchi misoldagi *-kor* qo'shimchasi butunlay yangi so'z yasamoqda, ikkinchi misolda esa, *-ni* qo'shimchasi butunlay yangi ma'no emas, lug'aviy shakl hosil qilmoqda.

**Allomorf** – bu morfem (qo'shimcha)ning varianti bo'lib, u faqat so'zga qo'shilgandagina bor bo'yi bilan namoyon bo'ladi. Masalan, jo'nalish kelishigining qo'shimchasi *-ga* so'zning qaysi

tovush bilan tugashiga qarab allomorflik hosil qiladi: (*misol uchun, terak + ga = terakka; qovoq + ga = qovoqqa; sen + ga = senga*). Bu yerda *-ka* va *-qa* morfem (qo‘shimchasi)ning allomorflaridir.

Xuddi tilshunoslikdagi kabi folklorda ham motiv kategoriyasining xususiyatlarini aniqroq ochish uchun **“motifema”** va **“allomotiv”** atamalarini dastlab, A.Dandes taklif qilgan. Biroq u motifema va allomotivga kengroq urg‘u berib, motiv kategoriyasini deyarli ahamiyatsiz deb hisoblaydi.

Aslida esa, motifema, motiv va allomotiv tushunchalari o‘zaro bog‘liqlikdagi, biri ikkinchisiz vujudga kelmaydigan butunlikdir. Shu sabab biz ushbu butunlikni quyidagicha ajratib va aniqlab olishni taklif qilamiz:

**Motifema** – motivning ongda obrazli qolipi; biror narsa haqidagi tushuncha. U doim dastlabki, ibtidoiy shaklda, turg‘un holatda ongda mavjud bo‘ladi. Bu qolipga barcha motiv lug‘atlari kirib ketadi: (*misol uchun, hamma odamlar uxlagan vaqtda ko‘radigan tush. U haqidagi tushuncha har bir inson ongida bor*).

**Motiv** – bu motifemaning obrazli qolip va tushuncha holatidan biroz aniqlikka ko‘chgan, yarim tayyor va matnga olib kirsa bo‘ladigan shakli: (*misol uchun, tush, safar yoki sinov motivlari*). Agar motifema faqat tasavvurdagina mavjud tushuncha bo‘lsa, motiv ana shu tushunchaning so‘z yoki so‘z birikmasi bilan ifodalangan ko‘rinishidir.

Shuni ham aniqlab olish lozimki, motiv matn tarkibida butun boshli to‘liq gap holatida kelmaydi. Misol uchun, V.Y.Propp o‘zining sehrli ertaklarga bag‘ishlangan tadqiqotida A.N.Veselovskiyning “motiv syujet tarkibida ma’noviy jihatdan boshqa bo‘laklarga ajralmaydi” degan fikrini inkor qilish uchun keltirgan “*shohning qizini kashshey o‘g‘irlaydi*”, misolini ko‘rib chiqsak. V.Ya.Propp bunda ushbu misolga to‘liqligicha motiv sifatida baho berdi va uni bo‘laklarga ajratib chiqdi. Shohning o‘rniga savdogarni, qizning o‘rniga sehrli buyumni, kashshey o‘rniga jodugar kampirni va nihoyat o‘g‘irlash o‘rniga nayrang bilan qo‘lga kiritishni qo‘ydi.

Bizningcha, bu yerda biroz g‘alizlik bor. Chunki misoldagi “shoh” yoki “savgogar”, “kashshey” yoki “jodugar kampir”, “qiz” yoki “sehrli buyum”lar motiv emas, balki obrazlardir. V.Y.Proppning misolidagi “o‘g‘irlab ketish” va “nayrang bilan qo‘lga kiritish” esa motiv kategoriyasiga to‘g‘ri keladi.

Jahon folklorshunosligida ba’zan obraz yoki timsollarni ham motiv deb qarash, ularga shu jihatdan yondashish holatlari kuzatiladi. Jumladan, o‘zbek xalq ertaklarining turkiyalik tadqiqotchisi Huseyin Baydemir o‘z ishida o‘zbek xalq ertaklarini o‘rganarkan, ularda uchraydigan barcha motivlarni ajratib, tasniflab chiqadi. Biz bu tadqiqotning g‘oyat ilmiy va keng qamrovli ish bo‘lganini e’tirof etgan holda, unda aslida motiv bo‘lmagan obrazlar – g‘ayritabiiy hayvonlar (*ajdar, humo qushi, uchar ot, oltin baliq, bir ko‘zli maxluq kabi*), favqulodda sehrli kuch va qudratga ega mavjudodlar (*dev, pari, abdollar, yalmog‘iz*)ni ham motiv sifatida sanab o‘tilganini [2.30] biroz mulohazali masala deb hisoblaymiz.

Uchar ot, yalmog‘iz kampir yoki devlar obraz bo‘lib, ular matnda ana shu harakat va holatni amalga oshuruvchilardir. Bunda ular ega kategoriyasiga mos tushadi. **Motiv** esa matnda harakatdagi yoki turg‘un (holat) kuch sifatida namoyon bo‘ladi. Bunda esa u gapning kesimlik kategoriyasi bilan bir qatorda turadi. Uning vazifasi sub’ekt – harakat (*holat*) kombinatsiyasi orqali syujetga singdirilgan umuminsoniy g‘oyalarni tinglovchi va o‘quvchiga yetkazishdir.

**Allomotiv** – bu biror motivning matndagi umumiy kompozisiya, g‘oya bilan uyg‘unlashgan holda voqelanishidir. Bunda motiv turli transformasiyalarga uchrasada, asl o‘zakni, albatta saqlab qoladi. Uning turli o‘zgarishlarga uchrashi esa, matn va ertakchining talabi bilan sodir bo‘ladi: (*misol uchun, “Tuxumboy va Buyrakboy” [12.10–13] ertagidagi tuxum va buyrakning shartlashishi*). Bu ertakda ushbu shartlashish sinov motivining matnda voqelangan allomotividir.

O'zbek xalq ertaklaridagi sinov motivining genezisi va poyetikasini maxsus tadqiq qilgan folklorshunos olimi Shahnoza Nazarova sinov motivini uchta katta tur – taqiq, shart va shartlashish kabi motivlarga ajratib, o'rganadi va ular haqida shunday deydi: “Sinov motivlari ertak turiga ko'ra semantik va struktural jihatdan ma'lum o'zgarishlarga uchraydi. Buni ma'noning kengayishi va torayishida, motivning syujetdagi o'rni o'zgarishida ko'rinadi. Ammo ular doimo qahramonning sinovdan o'tishi g'oyasini ifoda etadi, shuningdek, syujetning asosini shakllantirish yoki syujet halqalarini bog'lab kelish vazifasini bajaradi” [5.52].

Bizningcha, ana shu ertak turlariga ko'ra motivning semantik va struktural jihatdan ma'lum o'zgarishlarga uchrashi “taqiq”, “shart” va “shartlashish” kabi alohida-alohida motivlarni yuzaga keltirmaydi. Balki ularga birgina sinov motivining turli xil allomotivlari deb qarash, to'g'ri bo'ladi.

Folkorda doimo takrorlanib keluvchi qahramonning g'ayritabiiy tug'ilishi, tush, safar, sinov kabi motivlar asl o'zagini saqlagan holda har bir asar yangilanadi, xususiylik kasb etadi. Bir ertakda kelgan allomotiv boshqa ertakda qisman takrorlansada, mutlaq bir xil bo'lmaydi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, motiv kategoriyasi doimo mavjud, asl o'zagi sobit tursa-da, shaklan va mazmunan to'xtovsiz o'zgarib turadigan, ayni shu xususiyatlari ila cheksiz vaziyat va holatlarni yaratuvchi, hamda takrorlanmas syujet kompozitsiyalarini yuzaga keltiruvchi, harakatdagi badiiy-estetik hodisdir.

Shu sabab folklor asarlari tarkibidagi motivlarni o'rganish va tadqiq qilishda “motifema”, “motiv”, “allomotiv” kabi atamalardan foydalanish, ularga shu xususiyatlaridan kelib chiqqan holda yondashish izlanuvchining manzilga oson va tez yetib borishiga xizmat qiladi.

#### **Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:**

1. Afzalov M. I. *O'zbek xalq ertaklari haqida*. – Toshkent: “Fan”, 1964;
2. Baydemir H. *Özbek halk masalları*. – Ankara: Atatürk kültür merkezi. 2013. 960 s;
3. Веселовский А.Н. *Историческая поэтика*. – М.: Высшая школа, 1989;
4. Jalolov G'. *O'zbek xalq ertaklari poyetikasi*. – Toshkent: “Fan”, 1976;
5. Nazarova Sh. I. *O'zbek xalq ertaklarida sinov motivlarining genezisi va poyetikasi*. Filol. fan. bo'yicha falsasa doktori (Phd) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. – Toshkent, 2017;
6. Пропп В.Я. *Исторические корни волшебной сказки*. – Ленинград: ЛГУ, 1946;
7. Пропп В.Я. *Морфология волшебной сказки*. – М.: ЛГУ, 1946;
8. Путилов Б. Н. “Мотив как сюжетобразующий элемент”.
9. Saidov M. *O'zbek dostonchiligida badiiy mahorat*. – Toshkent: Fan, 1969;
10. Томашевский Б.В. *Теория литературы. Поэтика*. – М.: Аспект-Пресс, 1993;
11. Turdimov Sh. “Go'ro'g'li” dostonlarining genezisi va tadrijiy bosqichlari. – Toshkent: Fan, 2011.
12. Tuxumboy bilan Buyrakboy. *Ertak // Maktabgacha tarbiya*. – Toshkent, 1992. – № 3–4. – B.10–13;
13. Hotamov N., Sarimsoqov B. *Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati*. – Toshkent: O'qituvchi, 1979. – B. 190–191;
14. Шкловский В.Б. *О теории прозы*. – М.: Федерация, 1929;
15. Egamov X. *Sovet Sharqi turkiy xalqlari ertakchilik an'analari aloqalari tarixidan ocherklar*. – Toshkent: “O'qituvchi, 1982;
16. Eshonqul J. *Mif va badiiy tafakkur*. – Toshkent: “Fan”, 2019;
17. Eshonqul J. *O'zbek folklorida tush motivi va uning badiiy talqinlari: f.f.d.diss...* – Toshkent, 2011;
18. Yusupov J. *Xorazm ertagi va hayot haqiqati*. – Toshkent: Fan, 1996;
19. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. *Adabiyotshunoslik lug'ati*. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – B. 180;